

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку України відбуваються соціально-економічні та ідеологічні перетворення, що стають причиною змін у різних напрямках містобудування. Запроваджуються нові стандарти для створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, гармонізовані з європейськими та американськими. Водночас у провідних європейських та американських державах постає проблема збалансованого розвитку міст¹ на основі інновацій. Упроваджуються «розумні» моделі міста у взаємозв'язку із соціальними, економічними та екологічними чинниками, а *близькі до теорії і практики містобудування ідеї втрачають свою значущість. За таких умов у містобудуванні виникає потреба переосмислити ус-талені підходи до пізнання об'єктивно наявних предметів та явищ, здатні в рівнозначний спосіб впливати на втілення нових проєктних рішень.*

Інтенсивне накопичення теоретичних знань про формування матеріально-просторового середовища об'єктів містобудування під впливом соціальних, економічних, історичних та екологічних чинників, розробка та впровадження цілісної системи заходів щодо забезпечення сталого розвитку міст сприяють розвитку *досліджень, близьких за змістом до морфологічних*².

Розвиток морфологічних досліджень у межах теорії містобудування в Європі та США пов'язаний із розширенням спектру предметних галузей урбаністики та виокремленням на початку ХХ ст. *урбаністичної морфології* (англ. *Urban Morphology*) у самостійну наукову дисципліну. Сучасний урбоморфологічний дискурс зосереджений у рамках Міжнародної організації міської форми (англ. *International Seminar on Urban Form*, далі *ISUF*). Вона працює, дотримуючись принципів, які заклали М. Р. Г. Конзен (M.R.G. Conzen) і С. Мураторі (S. Muratori). У вивченні *урбаністичної морфології дослідники ISUF вбачають проблеми, пов'язані з відсутністю єдиної теоретичної бази й нерівномірністю застосування міждисциплінарних знань.*

В Україні морфологічні дослідження в контексті теорії містобудування не мають достатньої наукової розробленості, а їх осмислення спонукає до пошуку нових методологічних підходів, які б найповніше передавали змістові характеристики морфології як наукового напрямку. Так, 2006 р. Г. Осиченко вдалося актуалізувати морфологічну проб-

¹ Оскільки для різних епох і для різних європейських країн *місто* не є загальноприйнятою й загальновизначеною категорією, то в дослідженні її протрактовано як тип поселення, що в історичній ретроспективі вирізняється за величиною, щільністю забудови і структурною організацією, а в теперішній час – чисельністю, відповідно до української класифікації міст за кількістю населення, з чіткою територіальною організацією та виразною планувальною структурою. Сформульовані теоретико-методологічні підходи до дослідження матеріальної структури визначених міст можуть бути застосовані для поселень різних рангів.

² У роботі *морфологічне дослідження* слід трактувати як процес вивчення форми та будови певного об'єкта, на який спрямоване вивчення особливостей формування та встановлення закономірностей його просторової організації.

лематику та сформулювати принципи для вивчення містобудівних об'єктів теоретико-методологічні положення. До цього часу морфологічні завдання розв'язували науковці, які спиралися на методологічні основи, розроблені в архітектурній та містобудівній композиції. Їхній аналіз показав, що морфологія розглядалася як метод, що значно спрощував інструментальну базу для опису матеріальної форми. З одного боку, протягом тривалого часу морфологія в архітектурі та містобудуванні розвивалася як описовий складник (виділення візуальних властивостей форми) та як спосіб виявлення структурних елементів міста (морфологія архітектурної форми, морфологія простору, морфологія вулиці і т. ін.), а з іншого – для визначення властивостей та ознак матеріальної дійсності з метою обґрунтування відповідного композиційного рішення. *З огляду на це наукова сутність поняття «морфологія» у містобудуванні була знівельована, а її потенціал нереалізований.* Трапляється й формалізоване застосування морфологічних термінів. Поряд із цим у теорії містобудування відсутні комплексні теоретичні та методологічні дослідження, присвячені питанням формування матеріально-просторового середовища міста із залученням науково обґрунтованих положень про морфологію, сформульовані на загальнонауковому рівні. Назріла потреба ґрунтового аналізу міждисциплінарних здобутків – філософської, біологічної, філологічної, географічної та іншої наукової літератури – для осмислення та окреслення вже вивчених питань і виявлення наукових прогалин щодо вивчення морфологічного в теорії містобудування. Відтак, теоретичні та прикладні дослідження морфологічного не знайшли ґрунтового відображення в українській теорії містобудування й потребують спеціального розгляду.

Актуальність теми дослідження визначалася:

- 1) необхідністю цілеспрямованої *систематизації ідей та поглядів* про об'єктивну реальність у теорії містобудування, адаптованих до ідейно-тематичного змісту морфології як наукового вчення, а на цій основі – формування теорії про морфологію міста;
- 2) проблемою неоднозначності трактувань та формалізованості застосування *морфологічних понять і категорій* у теорії й практиці містобудування, розв'язання якої дозволить уніфікувати лексичні значення термінів і створити науковий тезаурус;
- 3) потребою уточнення та вдосконалення наявних і *залучення нових для теорії містобудування міждисциплінарних знань* та методологічних підходів, що сприятиме виявленню нових відношень між поняттями вихідних дисциплін, розширенню традиційної дисциплінарної методології та поглибленню спеціалізації у містобудуванні;
- 4) важливістю визначення системи науково обґрунтованих *положень морфології міста*, що дасть можливість якісно досліджувати морфологічні характеристики об'єктів містобудування, співвідносити логічне та формальне в науковому процесі й забезпечувати його ефективність та результативність.

Вибір теми дослідження був зумовлений недостатньою розробленістю проблеми, зокрема теоретичного осмислення морфологічної парадигми, узгодженості ідейно-тематичного змісту понять «морфологія» та «морфологія міста», розуміння лексичного значення понятійно-категорійного апарату, розширення абстрактних пізнавальних морфологічних уявлень, концепцій і теорій, їх теоретичного та практичного значення для розвитку й удосконалення містобудування.

Наукова гіпотеза роботи впливала із припущення, що матеріальну структуру міста³ можна охарактеризувати формальними ознаками та властивостями, пов'язаними з виявом фізичної форми у містобудуванні. Розвиток фізичної форми міста підпорядкований певним принципам та об'єктивним закономірностям. Виразником фізичної форми міста вважаємо зв'язану частину території, що обмежена замкнутою умовною лінією (адміністративними межами, визначеними на законодавчому рівні), розглядається як єдине ціле з усіма наявними спорудами та будівлями й відзначається певними фізичними величинами. Такі величини є пізнаваними в межах учення *морфологія*. У дотичних до вивчення міста галузях знань воно здатне виражатися у формі наукової теорії **морфологія міста** із притаманним кожній із них теоретико-методологічним інструментарієм. У містобудуванні морфологія міста, із власними принципами, категоріями, функціями і методами дослідження, може розглядатися як учення, спрямоване на наукове осмислення та розкриття морфологічного змісту й поглиблення знань про закономірності та особливості формування матеріальної структури міста.

Дослідження було націлене на розроблення теоретико-методологічних положень морфології міста, здатної пояснити суть морфологічного змісту у містобудуванні та систематизувати знання про закономірності й особливості формування матеріальної структури міста. Цілі досягалися шляхом послідовного розв'язання таких завдань:

1) з'ясувати *особливості розвитку морфологічних досліджень* у містобудуванні та становлення *морфології міста* за кордоном і в Україні;

2) узагальнити та систематизувати *знання про морфологію* як загальнонаукове вчення й виокремити її *теоретико-методологічний інструментарій*, сформульований на спеціальнонауковому рівні; обґрунтувати методіку дослідження;

3) виявити *смысловий контекст* та специфіку прояву морфологічного змісту у містобудуванні й обґрунтувати спосіб їх відображення в системі наукових знань про місто; сформулювати *дефініцію* терміна «морфологія міста», окреслити його основні *характеристики*, а також визначити *місце і роль* цього поняття в структурі теорії містобудування;

4) визначити та обґрунтувати *засадничі положення* морфології міста як наукового вчення й впорядкувати їх відповідно до внутрішньої логіки дисципліни;

5) обґрунтувати пізнавальну й пояснювальну *ефективність теоретико-методологічного інструментарію* морфології міста та здійснити узагальнення, спрямовані на виявлення закономірностей і специфіки формування його матеріальної структури.

Об'єктом дослідження було визначено *матеріальну структуру міст* західного регіону України, де під поняттям «матеріальна структура міста» слід розуміти субстанційний рівень міста, що виражений множиною взаємопов'язаних структурних елементів, протиставляється планувальному каркасу та розглядається як його наповнення на трьох умовно прийнятих ієрархічних рівнях. Предметом дослідження виокремлено морфоло-

³ Означення «матеріальна» в терміносполучі «матеріальна структура міста» розширює знання про місто як форму територіальної організації, що описується поняттям «структура» і конкретизується вираженням одного з явищ виявлення сутності речі у відношеннях з іншими речами: планувальна структура, композиційна структура, функціональна структура тощо.

гічний зміст та категорії, пов'язані із закономірностями та особливостями формування матеріальної структури міста.

Змістовними межами було прийнято логічне осмислення та теоретичне обґрунтування морфологічного на філософсько- та конкретнонауковому методологічному рівнях. Хронологічні межі дослідження визначені нижньою – VIII–VI ст. до н. е., тобто час формування території (розпланування та забудови) давніх поселень, що започаткували традицію європейського містобудування та верхньою межею – сьогоднішній день. Час становлення морфології як загальнонаукового вчення збігається з окресленими межами й обумовлений становленням форми як філософської категорії. Проте для повноти висвітлення окремих питань авторка виходила за окреслені хронологічні межі дослідження.

Методи дослідження обрано з огляду на розв'язання поставлених у роботі завдань з урахуванням об'єкта та предмета дослідження і застосовано на *загальнонауковому та спеціальнонауковому* рівнях. Основу *загальнонаукового* рівня становив метод теоретичного аналізу, що забезпечив вибір теми дослідження → розширення наявних знань про морфологію → осмислення та розкриття суті морфологічного у містобудуванні → визначення принципів для морфології міста як наукового вчення положень і здійснювався за допомогою логічних прийомів та операцій, а також окремих положень діалектики, аксіоматичного, гіпотетичного, гіпотетико-дедуктивного та індуктивно-дедуктивного методів. *Спеціальнонауковий* рівень об'єднав методи, що відображають специфіку формування матеріальної структури міста та спрямовані на виявлення її морфологічних характеристик.

Методологічну основу дослідження становлять міждисциплінарний та системний підходи як такі, що є найбільш релевантними до пізнання формальних властивостей матеріальної структури міста і застосовувалися на *філософсько-світоглядному та логіко-гносеологічному* рівнях.

Означена тема перебуває на перетині філософських, географічних та інших наукових пошуків закордонних і українських учених. Тому дослідження численних її аспектів відбувається на стику різних наукових дисциплін.

Наукова новизна отриманих результатів. У дисертації обґрунтовано нові в концептуальному плані і важливі для теорії містобудування положення й висновки, які отримала особисто здобувачка, а саме:

- *уперше:*

- *встановлено*, що відображенням морфологічного змісту у містобудуванні є *теоретичні узагальнення знань про форму*, спрямовані на вивчення матеріальної дійсності на рівні теорії, зважаючи на міждисциплінарні знання про морфологію та пов'язані з нею наукові підходи;

- *визначено основні елементи та сформульовано логічну структуру теорії морфології міста*, що узагальнює знання про морфологію і здатна пояснити специфіку прояву морфологічного змісту в пізнанні міста;

- *уведено поняття «фізична форма міста»*, яке уточнює змістові характеристики морфологічного змісту в пізнанні міста;

– виокремлено основні напрями розвитку морфології міста – структурну морфологію, еволюційну морфологію, що сприятимуть розширенню і поглибленню морфологічних уявлень у теорії та практиці містобудування;

– запропоновано синхронно-діахронний підхід, який дає змогу визначити особливості формування різних проявів матеріальної структури міста та оцінити закономірності формування її морфологічних характеристик у процесі історичного розвитку;

– встановлено критерії для виявлення основних типів фізичної форми та морфологічної структури міста, у яких фіксуються формальні властивості, спрямовані на визначення закономірностей та особливостей формування матеріальної структури міста;

– розроблено морфологічну модель «місто-пазл», що узагальнює закономірності формування матеріальної структури міста і знаходить своє вираження в принципах морфології міста;

– доведено необхідність уведення в теорію містобудування концепції «габітус міста», здатної пояснити особливості формування матеріальної структури міст, закладених у різні історичні періоди; пропонується таке формулювання поняття: «габітус міста» – це сукупність морфологічних характеристик матеріальної структури міста, притаманних тільки певній епосі та певній культурі;

● конкретизовано суть пов'язаних із морфологією міста категорійних понять, таких як «морфема», «морф», «морфологічний тип», «морфологічна одиниця», «морфологічна ознака», «морфологічна структура», які виділяють предмети за визначеними специфічними для них ознаками та віддзеркалюють в узагальненій формі морфологічний зміст та зв'язки між ними;

● уточнено:

– зміст і взаємозв'язок понять «урбаністична морфологія» й «морфологія міста». Доведено, що вони подібні за своїми сутнісними характеристиками, але співвідносяться як діалектичне ціле та його частина;

– морфологічні методи дослідження міста: морфометричний, морфографічний та морфотипологічний, що мають міждисциплінарний статус і сприяють об'єднанню з іншими науковими галузями в методологічному та інструментальному вимірах. Установлено, що методологічну основу морфології міста становить метод морфологічного опису;

● подальшого розвитку набув морфологічний підхід до типології об'єктів містобудування на основі врахування специфіки морфологічного змісту, що дозволяє розробляти загальні прийоми та принципи їхньої містобудівної організації.

Результати дослідження можна використовувати у науково-методологічних підходах: наповненні теорії і практики містобудування змістовими морфологічними характеристиками та у навчальних методиках: розвинутий у роботі морфологічний підхід доцільно впроваджувати в навчальний процес і використовувати в системі вищої освіти задля підвищення теоретичного рівня підготовки фахівців у галузі теорії та історії архітектури й містобудування та в удосконаленні методик передпроектних та переддипломних досліджень. Отримані автором висновки щодо дослідження теоретичних положень морфології міста розширюють предметну базу лекційних курсів з історії містобудування і можуть бути використані в розробці навчально-методичного забезпечення навчальних дисциплін.